

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

УДК 316.473:344.131(477)

Микола Боровик
(Київ)

КОЛАБОРАЦІЯ І КОЛАБОРАНТИ В ПОВСЯКДЕННОМУ СПРИЙНЯТТІ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНИ

(на матеріалах усноісторичного проекту «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання»)

Стаття присвячена проблемі повсякденного сприйняття явища колабораціонізму мешканцями України в роки Другої світової війни. На базі аналізу дискурсивних особливостей усних автобіографічних спогадів доводиться, що цивільне населення України в більшості не сприймало війни в категоріях зради й патріотизму і було заклопотане передовсім власним виживанням. Повсякденне сприйняття явища колабораціонізму визначалося цими факторами.

Ключові слова: колабораціонізм, усна історія, цивільне населення, Друга світова війна

У своїй розвідці я маю на меті показати, що погляд на події Другої світової війни в Україні, частиною, а швидше базовими, вузловими категоріями якого є поняття «окупація», «колабораціонізм», «визволення», є лише одним з можливих варіантів інтерпретації тих подій. Я також спробую довести, що принаймні частина населення УРСР, і я ризикну припустити, що більша частина населення, особливо якщо говорити про населення українського села, не бачило війни з такої перспективи. Відповідно і названі вище поняття, серед яких і поняття колабораціонізму не можуть бути застосовані або можуть мати лиш обмежене застосування для опису досвіду переживання/проживання війни мешканцями України.

На сьогодні проблема сприйняття явища колабораціонізму добре вивчена щодо ситуації в Європі поза межами СРСР. Хоча вживання самого поняття не ставиться під сумнів, але сучасні дослідники наголошують на

непродуктивності біполярних підходів в оцінці ставлення до окупантів і окупації з боку більшості населення, переважно аполітичної і заклопотаної перш за все власним виживанням¹.

Щодо ситуації в СРСР загалом, і в Україні зокрема подібні зрушення у підходах також помітні останнім часом, хоча в цілому проблеми вивчення суб'єктивного досвіду переживання війни не належать до пріоритетних тем історичних студій. Зокрема, першим проблему відмінностей у сприйнятті феномену колабораціонізму радянськими владними групами та рядовими мешканцями радянського міста поставив Джефрі Джонс. Він відзначає складність цього явища і послуговується для характеристики способів пристосування більшості населення до життя в умовах окупації поняттям «моральна сіра зона», яке охоплює широкий спектр оцінок та модусів поведінки між екстремумами опору і колабораціонізму². Дослідження Дж. Джонса спирається на широкий корпус джерел різноманітного походження, але розгляд проблеми зосереджено на прикладі одного російського міста. В своїй розвідці я намагатимусь застосувати запропоновану Джонсом методику аналізу дискурсивних практик щодо явища колабораціонізму на українському матеріалі.

В науковій літературі відзначалася проблематичність вживання поняття «колаборація» щодо української ситуації періоду Другої світової війни. Деякі дослідники при цьому звертають увагу на формально-правові аспекти цієї проблеми³. Інші застереження стосуються проблем лояльності. Дітер Поль хоча і не заперечує проти використання поняття колабораціонізму, однак відзначає, що це поняття дуже складне, оскільки ґрунтується на лояльності і порушенні лояльності. Але у системах з низькою легітимністю, на кшталт Радянського Союзу, поняття лояльності слід розглядати у інший спосіб, ніж у демократичних державах⁴.

За всіх відмінностей, перераховані вище позиції співпадають в головному: в центрі опису історичних подій перебуває держава і поведінка громадян оцінюється за їх ставленням до держави. На мою думку, залучення джерел особового походження, зокрема, усних автобіографічних спогадів, дозволяє додати нову перспективу до розгляду цієї проблеми. Я би навіть сказав — не тільки дозволяє, але й змушує до такого зміщення перспективи, яке в центр дослідницької уваги поставило би сприйняття подій їх безпосередніми учасниками. Причому не лише з числа з правлячої меншості, чий погляд зазвичай відображений у джерелах, але й числа керованої і здебільшого безмовної більшості.

Такого роду джерела, за всіх застережень, що стосуються впливу подальшого комеморативного контексту та інших факторів на зміст спогадів, все ж дозволяють реконструювати особисте сприйняття війни. Більш того, відносно нашої робочої гіпотези, характер такого контексту в

радянські часи і нині може розглядатися як свого роду додатковий фільтр. Не секрет, що вся радянська і пострадянська, включно з націоналістичною, культура пам'яті побудована саме на державоцентричній інтерпретаційній схемі.

Основний корпус джерел, залучених нами до аналізу, складають матеріали усноісторичного проекту «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання». Цей проект реалізується в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка з 2010 р. Архів проекту на цей час складають 255 інтерв'ю.

Відбір респондентів був зорієнтований насамперед на представників цивільного населення, що не мало досвіду участі в бойових діях. Більшість з опитаних нами респондентів на час війни були мешканцями Центральної України — 151 з 255 респондентів проживав на території Київської, Черкаської, Полтавської та північної частини Вінницької областей. Майже 75 відсотків мешкали у селі.

Більшість з наших респондентів на час війни були дітьми чи підлітками. Станом на 1941 р. 43,9% респондентів були у віці від 7 до 13 років і тільки 34,9% складають представники наступної вікової групи (14 років і більше). Зрозуміло, що окрім безпосередніх дитячих вражень, в їхніх спогадах зберігся також «голос» їхніх батьків.

Важливо також, що більшість з наших респондентів за радянських часів розглядалися як носії «проблемної» пам'яті (перебували на окупованій території, були вивезені на примусові роботи до Німеччини тощо), а отже не мали особливих нагод для викладу своїх спогадів. Відповідно, у більшості з них не склалося власних «історій про війну». Вони змушені формулювати свої оповіді *ad hoc* (по ситуації), а отже ми отримуємо додаткові шанси зафіксувати більше особистих вражень і переживань, аніж банального переказу «правильної» історії. Всі вони також мають особистий досвід життя в умовах зміни влади під час війни і всі могли спостерігати вчинки, які сьогодні описуються як колаборанство.

Всі спогади записані методом біографічного напівструктурованого інтерв'ю. Спочатку ми зверталися з проханням до респондента розповісти про себе, сподіваючись визначити, яке місце військовий досвід займає у їх самопрезентаціях. Потім пропонувалося викласти всі наявні спогади про війну («Що ви пам'ятаєте про війну?», «Чи пам'ятаєте Ви, як почалася війна?») і лиш після того ми переходили до розмови за напрямками, визначеними проектом інтерв'ю. Цей проект містить питання, які прямо стосуються теми колабораціонізму. Ми запитували про те, як організувалася німецька/румунська влада, кого і як набирали до нової адміністрації, і головне, як люди ставилися до тих, хто працював у такій адміністрації чи співпрацював з нею. Ми також цікавилися, чи зустрі-

чалися респонденти з випадками репресій, зокрема побиттів, убивств, окремо цікавилися переслідуваннями євреїв. Ми також запитували, хто вчиняв такі дії.

Насамперед відзначу, що у вільних біографічних оповідях респонденти демонструють аполітичність, дуже рідко звертаються до теми організації/реорганізації влади, якщо тільки ці події не стосувалися безпосередньо історії їхньої сім'ї. Аналіз мови отриманих нами текстів також підтверджує припущення про невластивість для більшості опитаних нами респондентів розгляду ситуації, що склалася в Україні в період нацистської влади, з перспективи зради-патріотизму.

Перше, що звертає на себе увагу: 258 респондентів у 255 інтерв'ю (сукупний обсяг транскриптів — близько 4 тис. сторінок) одного разу вжили поняття колабораціонізм, що в принципі можна було очікувати, оскільки поняття це за будь-яких обставин є «зовнішнім» щодо описуваного середовища. Менш очікуваним було те, що поняття «зрадники» вжито 5 разів, а «предатели» — 20 разів. Поняття ці є ключовими для радянського дискурсу пам'яті про війну, оскільки спрямовує розгляд подій у систему відносин «держава-громадянин». Відзначимо, що не лише в радянські пропаганді, але й в юридичній практиці існувало лише два поняття для кваліфікації вчинків, які зазвичай визначаються як колабораціонізм — «зрадники Батьківщини» та «пособники» ворога⁵.

Насамперед звернемо увагу на поняття «зрадник». Попри те, що 78% інтерв'ю записано українською мовою, число вживань україномовного поняття гранично мале. Можемо припустити, що це поняття існує, якщо існує, у мовній картині світу наших респондентів лиш як частина на-в'язаного російськомовного радянського дискурсу «патріотизму-зради». Важливо, що поняття «зрадник» вжито людьми з високим рівнем формальної освіти, що мали можливість ретранслювати радянські поняття українською. Андрій Ш., 1923 р.н., м. Київ (директор театру): *«Страшний позор до якого ми дожилися були при президентові Ющенку, який був завербований, ще коли вчився в Тернополі в фінансово-економічному інституті, а його батько тожже зрадник — коли кончилась війна, то його наїшли, його німці возили із лагерьа в лагерь, він вилловлював комісарів, комуністів і видавав»*⁶.

Інший випадок ще яскравіше демонструє використання не властивого носіям військового досвіду дискурсу: Дмитро П., 1937 р.н., м. Київ: *«А яким чином населення ставилося до тих, хто співпрацював з німцями? Ставилися по всякому. Ну перед усім, тому що ці люди, які пішли на колаборантство, вони (...), хто працював з німецькими філіалами, вважалися зрадниками. З іншого боку багато людей були поставлені вимушено в такі обставини, тому що один з перших наказів окупаційної*

влади, військової (...). Було сказано: всім йти до праці, тобто, вони мали зайняти свої попередні місця роботи, хто їх мав і якщо залишилися ці місця. Решта...були змушені йти на біржу праці, яку окупанти влаштували, реєструвалися і ставали до праці вже там, де скаже окупаційна влада... І були такі, хто був запрошений працювати в українській поліції, охоронній поліції... Тому що, якщо не співпрацював, то перспектив не було ніяких, якщо щось і отримаєш, раз чи два рази на тиждень (...), то поставлені в такі умови люди обирали собі такий шлях і йшли в поліцію (...)⁷.

Вживання поняття «предатель» в україномовних інтерв'ю також далеко не завжди означає прийняття нав'язуваної радянським дискурсом системи координат: Наталія Т., 1930 р.н., м. Київ (на час події проживала в смт Семенівка Полтавської обл.): «...Не було таких у нас явних предателів, щоб вони на когось доносили. О то я знаю, шо сетра всегда кругом де там хто буде з сіл чи шо там, вона казала, шо там чи з першого чи з десятого начнуть забирать в Германію. То всі старалися поховаця. Де хто куда зникав. А так ну, не хотіли люди. Хто зна, як там в Германії? Хоть багато осталося людей жить і по сьогоднішній день в Германії, потомушо там лучше»⁸. Приклад з дещо іншими акцентами: Марія К., 1928 р.н., с. Озера Київської обл.: «Взаглі як німці ставились до наших людей? Нормально ставились, нормально. Я не знаю може де і в селі, я знаю, шо мо мати боліла і вона без аспірину не могла жить (пауза) і коли вже кончілись в її ції таблетки, то я ходила у німців просила і давали. Покажу їм тоді, там написано «Аспіри», «Шпірен, шпірен, йа, ай» (сміється) дадуть. Ну вони сочувствовали - люди не винуваті. Може які і були, но то предателі, но то більше з таких (пауза) не з німців»⁹.

Інший цікавий приклад вживання такого поняття: Григорій А., 1930 р.н., с. Жванець Вінницької обл. згадує: «А вже коли прийшли савети, савеца власть прийшла і зустрівся син з татом. Тато був власівець, а син був солдатом. І там о, коло хреста, ах ти, каже, прідатель, ізміняв совецку власть. Тут їх 4 було власівців. І каже син: «я тебе лічно і розстріляю». Так вони пішли на Дністер на переправу і розстріляли»¹⁰.

Єдиний випадок несуперечливого вживання поняття «предатель» в україномовному інтерв'ю: Володимир Ж., 1931 р.н., м. Погребище Вінницької обл. (на час події проживав в Херсонській обл.): «Як ставились до тих, хто співробітничав з німцями? Паришиво! Не любили їх, щитали прідателями»¹¹. Але і в цьому випадку інформант далі вдається до оцінки поліцаїв залежно від мотивів їхньої співпраці з німцями і від їх ставлення до мешканців села.

Здебільшого, якщо в інтерв'ю вживається термін «предатель», він не має політичного звучання: Надія Т., 1933 р.н., с. Щербинівка Донецької

обл.: *«Ми на горі жили, а то внизу жив Логвин і Логвинка. В нього був син... І приводить до нас німців. Уявляєш!? Щоб поросята забрали... Так це ж уже німці сказали де м'ясо чи шо, то він привів до нас — (сердито) це ж тобі такі предателі»¹²*. Як бачимо, свій, що привів німців забрити свиню, визначається як зрадник. Він зрадив сусідів, порушив їх корінні інтереси, але не батьківщину чи політичну владу.

В російськомовних інтерв'ю, в інтерв'ю з міськими мешканцями поняття «предатель» зустрічається відносно частіше: Бася Н., 1930 р.н., с. Іванівка Сакського р-ну АР Крим: *«Сразу після війни дуже трудно було. А во время війни хочеш сказати? Во время війни... Тоді хоч шось, візьмеш хоч якихось візьмеш конфет... Ще як хтось підлізе до немців, то в того оставалося шось.. Такіх предателєй же тоже було, много»¹³*. В іншому місці інформант також беззастережно називає «предателями» людей, які добровільно виїжджали на роботу до Німеччини.

Нерідко, в таких випадках питання про ставлення населення до колаборантів виявляється просто недоречним: Володимир К., 1931 р.н. м. Київ (на час події проживав в с. Криве Попільнянського р-ну, Житомирської обл.): *«Были люди, кто сотрудничали с немцами? Кто сотрудничал? Конечно были. Тот же староста. Председатель колхоза тоже ж сотрудничал с немцами. Вот. Уже тогда предатели были. Были и просто рядовые люди — предателями»*. Дуже цікавим є пояснення підстав для співпраці: *«Это уже, так сказать генетически строится — если семья предателя, так и остальные такие же предатели. Тот немцам прямо служил, а этот в армию не пошел. А третий еще родственник в селе тоже предателем был, а по его линии и дети — вот, Федя, должен был в армию идти, так он стал прятаться от армии. Вот отловили и судили за то, что он в армию не хочет идти»¹⁴*.

В цьому сенсі дуже цікавим є інтерв'ю з киянкою Ларисою Г., 1940 р.н.¹⁵ Вона послуговується тими ж поняттями, хоча і займає більш помірковану позицію. При цьому вона згадує, що вони ніколи не брали до своєї дитячої компанії дітей поліцаїв, чи дітей жінок, які мали зносини з німцями. Про одного сина колишнього поліцає інформант повідомляє, що той через знущання однокласників не міг відвідувати школи і що вона, на прохання вчительки, допомагала йому навчатися вдома. Але з іншого боку, хлопчик, народжений однією з мешканок двору від німця, був повноправним учасником їх дитячих ігор.

Очевидно, що проблема повоєнної демонізації колишніх колаборантів та їх рідних заслуговує на увагу дослідників. Особливо, зважаючи на те, що в переважній своїй більшості наші респонденти не оцінюють поведінку членів німецької/румунської адміністрації в категоріях політичної лояльності, патріотизму і зради. Зібрані нами матеріали демонструють,

що в більшості своїй люди були заклопотані насамперед власним виживанням, долею рідних, збереженням господарства. Повсякденне сприйняття колаборації і колаборантів визначалося тими ж потребами. Для прикладу інший випадок з «власівцями»: *«Дуже було погано і пухли з голоду. — згадує про своє перебування в Німеччині в якості примусової робітниці Ксенія Ю., 1926 р.н.... У німців сперва було дуже погано нам. А прийшов Власов, да поїздив по городу, по лагерях. То в нас у лагерях він побув. І в нас багато німців отих вигнали. Їх повигонив, шо били нас. А другие стали. Стали вже не дуже бить нас»*¹⁶.

Звертає на себе увагу той факт, що єдиний випадок відверто політизованого, патріотичного» сприйняття власівців пов'язаний з військово-службовцем Червоної армії очевидно німецького походження. В інших випадках маємо принципово інший підхід. Колаборанти оцінюються за ставленням до респондентів, за участю в їх особистих долях. Інтерв'ю з Владиславом С., 1932 р.н., смт. Свеса Сумської обл.: *«Как относились люди к тем, кто сотрудничает с немцами? Да ну как... (задумався) Я не знаю... Я как помню, то почти все были, конечно, против немцев — оце Тюльпа был — он высокий такой, помню, он учителем работал (кашель), до войны... Так вот этого Тюльпу — не знаю, кто на него показал «пальцем» — шо мол, он будет старостой, но он, я как по слухам слышал, шо он не хотел. А че мы узнали — он у нас на квартире жил, и он мать хорошо знал. Короче говоря, если б не он старостой был, мать, конечно, повесили б... (батько респондента був партійним функціонером, евакуювався, залишивши сім'ю). Но он так — и ни за наших, и ни за ваших. Когда он был старостой (кашель) жили мы хорошо»*¹⁷.

Дуже показовою є розповідь мешканки Кам'янець-Подільської обл. Лідії К., 1927 р.н. У відповідь на питання про ставлення до старост, шуцманів вона сказала: *«Та як, боялась їх, навіть шось сказати на него... бо вилупить, або ше шось зробиць»*¹⁸. Для обґрунтування власного негативного ставлення до шуцманів респондент переповіла історію свого побиття старостою та несправедливого ставлення одного з шуцманів до її брата (у нього забрали більшу частину вирощеного за німецької влади врожаю). Але в іншому місці, вже переповідаючи про репресії радянської влади проти колаборантів Лідія К., як підставу для репресій згадує історію про участь одного з шуцманів у знищенні і пограбуванні єврейського населення у Волочиську, що містила моторошний епізод вбивства дитини¹⁹. Додамо, що інформант з 1944 р. була заміжня за червоним партизаном.

Загалом «стандартна» відповідь на пряме запитання про ставлення до старост, поліцаїв: *«Ніхто їх не любив. Бо вони вредні були»*²⁰ (інформант Олександр Д., 1928 р.н., с. Великий Степ Полтавської обл.). При цьому

респонденти практично не схильні наділяти учасників німецької адміністрації якимись якостями через їх приналежність до групи, але оцінюють конкретну поведінку конкретних людей. Мотиви їх участі також оцінюються диференційовано, часто з розумінням: Владислав С., згадує: *«Полицай — были зверюки, а были... От у нас был полицай — Неццет его фамилия, это ж его застрелили потом. У него шестеро детей! А жить то чем-то надо было — ну, волей-неволей пошел у партизаны...чи, той — в полицай! То пацан тут один был, он отсидел... Воловик там жил, он такой был зверюга...»*²¹.

Варто звернути увагу на дуже симптоматичну обмовку респондента. Для нього і партизани, і поліцаї — це перш за все люди зі зброєю, а значить влада, якої треба остерігатися. Феодосій Г., 1926 р.н., с. Нехворощ Житомирської обл. згадує: *«Населення їх (тобто партизанів) дуже підтримувало. Чому? Тому що, власне кажучи, це вже влада. Прийшла озброєна людина і твій вибір — або жити, або вмерти. А якщо я або інший нічого не дасть... А були такі, які видавали партизан. То вночі партизани убили їх і все. Через 2 дні партизани пришли тихенько вночі і вирізали всю сім'ю, від малого до великого. І причепили бирку: всім так буде, хто поступить так. Розумієш? Не можна було себе виявляти чи видавати»*²².

Наші оповідачі зазвичай демонструють своє відчуження від будь-якої влади: Ксенія Ю., с. Крихаїв Чернігівської обл.: *«Ті, що були при советській власті, дак вони пошли до німця... Так, пошли до німця. Да стали старостами. Да людей гонили, ловили у Германію разом з німцями... А тоді бачать, що скоро той, наші придуть, так вони знову пішли у партизани. (звинувачуючи) Отако! Ми ніде не ходили, то ми німцям не подчинялися, нічого. Ми люди такіє були. А це такіє грамотні, таке робили поки не перевели село»*²³.

Аналогічний приклад з іншого регіону: Катерина З., 1928 р.н., ст. Кримська, Краснодарського кр.: *«Ото так, у кого було горло то, вони і при совецкой власті були активісти, і при немцах вони були активісти, і опять совецка влась пришла, і опять вони активісти. Оце так у нас строїлася. А ми як такі прості люди, чорнотрџопи, тільки знали робить і більш нічого не знали»*²⁴.

На це рідко звертається увага, але люди, чий досвід ми вивчаємо, єдиний раз у житті мали реальну можливість обрати хоча би місцеву владу за нацистського режиму. Не дивно, що оцінюючи будь-яку владу, наші респонденти найчастіше, ставлять себе в позицію керованих і експлуатованих: були червоні, робили для червоних, прийшли німці — робили для німців, а куди дінешся, треба якось притиратися.

Значна частина, якщо не більшість мешканців України розглядали себе швидше як пасивну жертву чи зацікавленого спостерігача, аніж як

активного учасника війни. «Сиди де сидиш. Война це карти, хто зна хто ще виграє»²⁵, переповідає слова своєї матері, сказані як порада родичці, яка вагалася, чи повертати їй відібрану під час колективізації хату Марія Ю., 1925 р.н., с. Сухоставці Чернігівської обл. Взагалі, саме така непевність ситуації очевидно стримувала якоюсь мірою прояви соціальної помсти. Хоча ми маємо досить багато оповідей про те, як односельці чи сусіди видавали німцям радянських активістів, але складається враження, що здебільшого люди зберігали швидше вичікувальну позицію. Особливо обережними вони були там, де діяли радянські партизани.

Ситуація змінилася з поверненням радянської влади, яка сприймалася вже як стабільна і непорушна, що відкривало широкі можливості для зведення рахунків. Дослідник Таня Пентер²⁶, яка вивчала матеріали судових процесів над колаборантами, констатує високу активність населення у викриванні колаборантів та висуванні звинувачень. Наші матеріали демонструють, що в цьому було значно більше особистих поррахунків, ніж політичної позиції. Поліцаї і старости, яким вдавалося мирно уживатися з односельцями, зазвичай могли спокійно повертатися після відбуття покарання і не піддавалися дискримінації з боку громади.

Таким чином, залучені для аналізу матеріали показують, що усталений в історіографії категоріальний апарат, зокрема поняття колаборації і Опору, відбиває погляд на війну швидше з точки зору правлячих груп СРСР. Переважна більшість населення України не мислили війну в категоріях окупації і визволення, патріотизму і зради. Опитані нами респонденти за жодних обставин не готові розглядати свою роботу на зайнятій німецькими військами території як якийсь різновид колаборанства. Вони також не вживають понять «зрада» і «зрадник» щодо осіб, що брали участь в роботі нацистської адміністрації і оцінюють переважно не їхній вибір на користь співробітництва з німецькою владою, а лиш їх поведінку, ставлення до себе, своїх рідних чи сусідів. Подібним чином оцінюються також учасники військових формувань на німецькій службі, сформованих з колишніх радянських громадян. З іншими оцінками зустрічаємося лиш в окремих інтерв'ю з міськими жителями, які стикалися з адміністрацією, що діяла знеособлено. Причини такої позиції, очевидно, кореняться в політичному досвіді, що його мало на той час українське населення. Вони ніколи не брали реальної участі в управлінні державою, а відтак не мали жодних підстав мислити державними категоріями.

Загалом, український досвід війни виявляється значно складнішим за політично й ідеологічно орієнтовані схеми, які до сьогодні зберігають свій вплив в історіографії і в публічних репрезентаціях історії Другої світової війни.

¹ Огляд основних історіографічних тенденцій в цій галузі, зокрема відзначення амбівалентності, неоднозначності реальної ситуації в Європі, наявності значного числа модусів поведінки між екстремумами активного опору та свідомої колаборації див.: *Jons J.W.* «Every Family Has Its Freak»: Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943–1948 / *J.W. Jons* // *Slavic Review*. — 2005. — Vol. 64. — № 4. — Pp. 748–749.

² *Jons J.W.* «Every Family Has Its Freak»: Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943–1948. — Pp. 747–770; *Penter T.* Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators. — *Slavic Review*, Vol. 64, No. 4 (Winter, 2005). — P.p. 782–790.

³ Зокрема, І. Патриляк відзначає, що далеко не всі мешканці України визнавали законність радянського режиму, а мешканці територій, приєднаних до СРСР у 1939–1940 рр. навіть за формальними ознаками не могли вважатися громадянами СРСР, оскільки набули такого громадянства внаслідок анексії території інших суверенних держав (*Патриляк І., Боровик М.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. — Ніжин, 2012. — С. 195.

⁴ *Поль Д.* Голокост, колаборація і спротив у Східній Європі // Сучасні дискусії про Другу світову війну. — К., 2012. — С. 30.

⁵ Докладне обговорення юридично-правових аспектів радянської державної політики щодо колабораціоністів див.: *Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. — Кривий Ріг, 2005. — С. 359–384.

⁶ Інтерв'ю з Андрієм Ш., 1923 р. н., записано 21.12.2010 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Супрунюк І. — Архів Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Архів ЦУІ), колекція 1, «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання» (к. 1), одиниця зберігання (од. зб.) 24.

⁷ Інтерв'ю з Дмитром П., 1937 р. н., записано 29.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Дунь С. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 158.

⁸ Інтерв'ю з Наталією Т., 1930 р. н., записано 09.12.2012 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Прищепя Т. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 252.

⁹ Інтерв'ю з Марією К., 1928 р. н., записано 03.12.2010 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Римбалович К. — Архів ЦУІ, к.1, од.зб. 94.

¹⁰ Інтерв'ю з Григорієм А., 1930 р. н., записано 07.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Козак О. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 112.

¹¹ Інтерв'ю з Володимиром Ж., 1931 р. н., записано 10.12.2012 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Снітко О. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 185.

¹² Інтерв'ю з Надією Т., 1933 р. н., записано 10.11.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Тищенко А. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 133.

¹³ Інтерв'ю з Басею Н., 1930 р. н., записано 05.01.2012 р., (мова інтерв'ю — російська), інтерв'юер Трецова І. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 130.

¹⁴ Інтерв'ю з Володимиром К., 1931 р. н., записано 12.12.2010 р., (мова інтерв'ю — російська), інтерв'юер Готкова Ю. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 39.

¹⁵ Інтерв'ю з Ларисою Г., 1940 р. н., записано 11.12.2010 р., (мова інтерв'ю — російська), інтерв'юер Аврамова К. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 47.

¹⁶ Інтерв'ю з Ксенією Ю., 1926 р. н., записано 17.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Золотарьова Я. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 198.

¹⁷ Інтерв'ю з Владиславом С., 1932 р. н., записано 02.12.2012 р., (мова інтерв'ю — російська), інтерв'юер Смишляк А. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 237.

¹⁸ Інтерв'ю з Лідією К., 1927 р. н., записано 11.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Мазипчук М. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 180.

¹⁹ Відзначимо, що в спогадах наших оповідачів сюжети, пов'язані з винищенням єврейського населення, так само як і інші сюжети, пов'язані з міжетнічними контактами, демонструють значну соціальну дистанцію між єврейською та українською спільнотами в Україні в період війни. Водночас, хоча і українці, і євреї сприймали одні одних як «інших», в переважній більшості випадків інформанти-українці говорять про масові вбивства з осудом і обуренням. Аналіз зібраних нами матеріалів дозволяє стверджувати, що винищення євреїв повсюдно сприймалося як невмотивована і незрозуміла жорстокість, викликало страх у неєврейських мешканців України, багато з яких підозрювали, що насильство може буде перенесене і на представників їхньої групи в майбутньому. Можемо з певністю сказати, що масові вбивства євреїв поряд з примусовим вивезенням робочої сили до Німеччини, були двома основними факторами, що обумовили формування негативного сприйняття нацистського режиму в Україні. Разом з тим, маємо визнати, що усні джерела для дослідження міжетнічних стосунків часів Другої світової війни можуть мати лиш обмежене застосування, зважаючи на наявність подальшої історії стосунків між різними етнічними групами, що безумовно чинить вплив на сучасне конструювання спогадів на цю тему.

²⁰ Інтерв'ю з Олександром Д., 1928 р. н., записано 17.11.2012 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Бурда В. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 240.

²¹ Інтерв'ю з Владиславом С., 1932 р. н., записано 02.12.2012 р., (мова інтерв'ю — російська), інтерв'юер Смишляк А. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 237.

²² Інтерв'ю з Федосієм Г., 1926 р. н., записано 04.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Кагальна М. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 161.

²³ Інтерв'ю з Ксенією Ю., 1926 р. н., записано 17.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Золотарьова Я. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 198.

²⁴ Інтерв'ю з Катериною З., 1928 р. н., записано 28.12.2010 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Петренко І. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 62.

²⁵ Інтерв'ю з Марією Ю., 1925 р. н., записано 17.12.2011 р., (мова інтерв'ю — українська), інтерв'юер Шаповалова О. — Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 128.

²⁶ *Penter T.* Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators. — *Slavic Review*, Vol. 64, No. 4 (Winter, 2005). — Pp. 782–790.

Стаття посвящена проблемі повсякденного восприяття колабораціонізму жителями України. На базі аналізу дискурсивних особливостей усних автобіографічних воспоминаний доказывается, что гражданское население Украины в массе своей не воспринимало войны в категориях измены и патриотизма и было озабочено преимущественно собственным выживанием. Повседневное восприятие явления колабораціонізма определялось этими факторами.

Ключевые слова: *колабораціонізм, усная історія, гражданское население, Вторая мировая война.*

The article is devoted to the problem of everyday perception of collaborationism by the inhabitants of Ukraine during the Second World War. On the base of the analysis of discursive features of oral autobiographical memories it is suggested that the vast majority of civilians in Ukraine did not

perceive the war in terms of treason and patriotism and they were concerned primarily on their own survival. Everyday perception of phenomena of collaboration was determined by these factors.

Keywords: *collaborationism, oral history, civil population, Second World War.*